

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

УДК 94 (477) «17/18»

Т. Ф. Литвинова, Л. І. Якименко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДИАЛОГ ЧИ КОНФРОНТАЦІЯ: ПОЗИЦІЇ ДВОРЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЩОДО СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ РЕФОРМИ

Подано стереотипи сприйняття ролі дворянства Лівобережної України в підготовці Селянської реформи 1861 р., висвітлено ідейну та психологічну атмосферу обговорення питання про звільнення селян.

Ключові слова: селянське питання, Великі реформи, малоросійське дворянство, модернізаційний проект, Лівобережна Україна.

Представлены стереотипы восприятия роли дворянства Левобережной Украины в подготовке Крестьянской реформы 1861 г., освещена идейная и психологическая атмосфера обсуждения вопроса об освобождении крестьян.

Ключевые слова: крестьянский вопрос, Великие реформы, малороссийское дворянство, модернизационный проект, Левобережная Украина.

The stereotypes of assumption the role of nobility in Left Bank Ukraine in the Peasant Reform of 1861, the ideological and psychological atmosphere of discussion the question about Peasant' emancipation.

Key words: the peasant question, Great reforms, Little Russian nobility, modernizing project, Left bank Ukraine.

У вітчизняній історіографії процес підготовки Великої реформи привернув небагато уваги, що підтверджується й узагальненнями здобутків її вивчення, зробленими у статтях провідних учених, зокрема В. А. Смолія та О. П. Реєнта, в рік святкування 150-річного ювілею

реформи. Недостатньо враховуються й регіональні аспекти проблеми. Вважаємо за необхідне звернути увагу на підходи та стереотипи щодо висвітлення позицій дворянства Лівобережної України із селянського питання під час публічного обговорення Селянської реформи, починаючи з 1857 р.

В історіографії хід підготовки реформи виявився також вкрай обезлюдненим. Звісно, ніхто не заперечував участі окремих персон та навіть цілих дворянських корпорацій в обговоренні селянського питання, умов проведення реформи. Та аналіз позицій, поглядів, а тим більше виявлення мотивів зводилися зазвичай до узагальнюючого схематичного поділу дійових осіб на революційних демократів, лібералів та кріпосників. Причому не тільки останнім відмовлялося в неупередженому вивченні. Коло ж героїв – українських діячів Селянської реформи, які закріпилися в історіографічній традиції, – і до цього часу залишається майже незмінним.

Персоналістичний ряд обмежується, як правило, декількома прізвищами, які частіше за все лише називаються, оскільки їх мета та класові мотиви задалегідь визначалися дослідниками. Серед кріпосників в літературі фігурує лише М. П. Позен, а лібералів репрезентують М. О. Судієнко, І. А. Миклашевський, інколи В. В. Тарновський-старший, Г. П. Галаган. Досить показовими в цьому плані є відповідні розділи четвертого тому «Истории Украинской ССР». Та й у сучасних узагальнюючих працях, наприклад двотомних «Історії українського селянства», «Історії української економіки», в інших працях їх автори, побіжно торкаючись реформи 1861 р. у контексті завдань своїх творів [1, с. 187], або взагалі обходяться без імен, або ж повторюють вже добре засвоєний ряд. При цьому історіографічною опорою виступають переважно написані в 1950–1960 рр. праці І. О. Гуржія, М. Н. Лещенка, В. П. Теплицького та деяких інших радянських істориків.

У недавніх дослідженнях українських фахівців участь дворянства в реформі 1861 р. непомітна навіть там, де декларується нетрадиційний підхід до аналізу цього явища, як, наприклад, у праці Віктора Шевченка. Показово, що в історіографічній частині його твору не згадано жодного дослідження сучасних українських істориків, присвяченого не лише участі дворянства в селянській справі, а й підготовці Селянської реформи. До того ж автор вдається до досить дивних тверджень, що «... на середину ХІХ ст. найреальнішою суспільно-політичною силою, яка виступала проти кріпосництва, було селянство» [14, с. 41].

До «передового дворянства», яке протестувало проти кріпосного права, традиційно віднесено декабристів. Багато уваги приділено В. Г. Белінському, М. В. Буташевичу-Петрашевському. Серед тих, хто

у своїх творах «різко засуджував феодально-кріпосницький лад», наведено знову ж таки традиційний перелік імен: кирило-мефодіївці, Т. Г. Шевченко, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов [14, с. 22–34]. Особливо цікаво було побачити в цьому ряду Григорія Квітку-Оснoв'яненка, оскільки його «Лысты до любезных землякив» (1839 р.) аж ніяк не відзначаються антикріпосницьким спрямуванням, на що звертав увагу, зокрема, авторитетний для української наукової думки Д. І. Чижевський.

У роботі В. М. Шевченка, на жаль, немає ані Губернських комітетів, ані навіть тих імен дворянських лідерів передодня реформи 1861 р., які вже стали «класикою», – В. В. Тарновського, Г. П. Галагана – і згадуються в сучасних шкільних підручниках для 9-го класу. Отже, ще раз підкреслимо, що, з одного боку, хоча б на рівні декларацій в українській історіографії засвідчено прагнення до концептуальних новацій, з другого – виявляється або вірність народницькій парадигмі, або історіографічна інерція. Тому і повторюються з посиланням на дослідження радянських вчених 1950–1960-х рр. до болю знайомі положення про розклад «феодально-кріпосницької системи», занепад поміщицького господарства, рутинні способи господарювання, посилення експлуатації селян – без додаткових пояснень про 4–5-денну, навіть шестиденну панщину, про зубожіння кріпаків та про дворянство як стан, у самій природі якого закладена «соціальна паразитарність» [3, с. 70–85; 4, с. 123; 14, с. 17]. Цікаво, що все це вступає у протиріччя із висновками як самих авторів, так і радянських істориків щодо зростання, попри відтік у райони колонізації, чисельності населення в українських регіонах наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., збільшення обсягів внутрішньої та зовнішньої торгівлі, про розвиток промисловості тощо.

Здається, до 150-річного ювілею реформи 1861 р. ситуація повинна була б зрушити з місця. Але, на жаль, у вивченні її підготовчого етапу цього не сталося. Як єдиний не дуже чіткий натяк на важливість урахування передреформеної роботи суспільства можна сприйняти зауваження В. А. Смолія щодо необхідності «... вирішення завдання диференційованого підходу до різноманітних етапів і рівнів реформаційних процесів – ідеології, що лежала в основі намічених перетворень, проектів законів, ухвалених законодавчих актів та, нарешті, характеру їх реалізації під час втілення селянської реформи в життя». Втішає також і думка про нагальність «глибокого переосмислення цієї події з позицій і надбань історичної науки початку ХХІ ст.» і побажання українським історикам «не обмежуватися проведенням ювілейних заходів, а й надалі продовжувати наукові студіювання в даній сфері» [12, с. 5–6].

Ніби почувши цей заклик, ми вирішили хоча б побіжно звернути увагу на те, наскільки готовим до Великої реформи виявилось дворянство Лівобережжя, наскільки активно і в яких формах воно включилося в обговорення селянсько-дворянського питання, чи міцно трималося за свої станові привілеї, якими були суспільні настрої, очікування, тривоги й сподівання у найважливіший момент існування дворянської спільноти.

Зазначимо, що дворянство Лівобережної України напрацьовувало свої підходи до вирішення селянського питання ще до появи урядових ініціатив, адже починаючи з 1830–1840 рр. у різноманітних писаннях господарського характеру, що публікувалися на сторінках різних економічних та відомчих видань, не обходило увагою основного виробника – селянина. З'ясовувалися причини неефективності селянської праці, пропонувалися різні заходи для її покращення. Водночас дворянство демонструвало усвідомлення тісного зв'язку праці селян з умовами життя, їх освітою та культурою і висловлювало з цього приводу свої міркування та «програми». Отже, на момент гласного обговорення проблеми у Губернських комітетах «довольно основательные мысли об эмансипации» мали, крім добре відомих авторів проєктів – М. П. Позена, В. В. Тарновського, Г. П. Галагана, – також В. Д. Дунін-Борковський, М. О. Ракович, Л. В. Кочубей, Ілля Капніст, В. С. Капніст та ін. Із початком видання в 1858 р. журналу «Сельское благоустройство», «Журнала землевладельцев», відкриття спеціальних рубрик у старих виданнях їх активними дописувачами стали Микола Рігельман, Георгій Ракович, Костянтин Троцина, Михайло Позен, Олександр Покорський-Жоравко, Дмитро Бутовський, Микола Волков та цілий ряд інших малоросійських поміщиків, які не завжди ставили свої прізвища або ж обмежувалися криптонімами чи вказівкою на місце проживання. Отже, все це заперечує тезу про неготовність лівобережного панства до обговорення суспільно значущої проблеми.

До речі, ще наприкінці XIX ст. автор публікації «На заре крестьянской свободы», ознайомившись з великою кількістю епістолярій, припустив, що співчуття Селянській реформі «... на юге, в Малороссии было, по-видимому, более чем в центральных губерниях», навівши на підтвердження ряд цитат із листів полтавських та чернігівських поміщиків. Наприклад, з Полтави місцевий дідич, ім'я якого не вказано, писав до Петербурга: «Наконец великое дело освобождения появилось на официальном горизонте. Примеру литовских дворян последуют и дворяне нашей губернии. Взгляды мои вам известны, и я буду бесконечно счастлив, что, быть может, увижу в скором времени осуществление самых задушевных моих желаний. Всякий день

млю Господа Бога продлить мою жизнь, чтобы увидеть начало великого дела» [15, с. 77].

Зауважимо, що період «гласності» кінця 50-х рр. ХІХ ст. був надзвичайно насиченим відрізком історії, коли погляди, позиції окремих людей і різних груп динамічно змінювалися під впливом обставин, коливань урядової політики, поворотів у ході обговорення реформи в дворянських зібраннях, Губернських комітетах, на сторінках періодичних видань. Змінювалися не тільки підходи до вирішення того чи іншого конкретного питання, а й досить стійкі переконання.

Поляризація суспільства проходила по різних лініях, навіть всередині сімей, особисті позиції могли динамічно змінюватися, мати ситуативний характер. Зокрема, в Москві, у сімейному колі, серед рідних людей у Г. П. Галагана «... часто холодели руки от желания удержатъ себя в границах», оскільки тут велися запеклі суперечки між «виги и тори» [8, арк. 2]. Водночас, загалом критично налаштований до своїх братів по класу і добре обізнаний з місцевою дворянською спільнотою, Г. П. Галаган змушений був констатувати в листі до М. О. Максимовича 15 вересня 1858 р. щодо чернігівців: «Губерния необыкновенно пестра во всех отношениях. Хотя, разумеется, есть многия с которыми нельзя согласиться, но, сколько мне известно, общее направление получше некоторых других губерний» [10, с. арк. 2]. Прихильно він відгукнувся й про склад Чернігівського губернського комітету з облаштування побуту селян, який був «... составлен из людей дельных, и кажется что дело пойдет порядочно» [9, арк. 1 зв.]. Щоправда, це було до початку його роботи в губернському комітеті. У листі до В. В. Тарновського від 10 грудня 1857 р. з Києва Г. П. Галаган передавав реакції на рескрипт Олександра ІІ, які демонстрували повну прихильність регіональної еліти до урядових ініціатив: «... все дворянство зашевелилось, и все вообще остаются довольны!» [13, арк. 1 зв.].

Уже на початку роботи з облаштування побуту кріпосних селян у Малоросії існували певні уявлення відносно того, хто чого вартий і яку користь може принести справі. Причому найбільш активні вдавалися до різних засобів, у тому числі й до інтриг задля залучення в комітети потрібних людей. Наприклад, В. Д. Дунін-Борковський, усвідомлюючи необхідність присутності в Чернігівському комітеті Г. П. Галагана, вів конфіденційні переговори з губернатором К. П. Шабельським та брався «это устроить». Очевидно, це було не зовсім просто, адже, як вважалося, губернатор писав донос, «... говоря, что Галаган один из деятелей за отделение Малороссии» [11, с. 112]. Сам Григорій Павлович із цією ж метою готовий був все «... обделать хотя бы путем интриг и т. п.» [6, арк. 1 зв.; 7, арк. 2; 13, арк. 2]. Подібні висловлювання зустрічаються неодноразово, що тільки підкреслює на-

магання, за висловом Г. П. Галагана, «честных людей поработать на-стояще». Дворянство регіону прагнуло згуртувати сили, полтавці обмінювалися інформацією з чернігівцями і навпаки.

Поряд із бажанням долучитися до справи досить поширеним мотивом у тогочасних писаннях було тривожне очікування невідомого майбутнього, відчуття необхідності реформи і водночас неготовності суспільства до складного соціального перевороту. У ході активного обговорення основ реформи, уявлення про які час від часу змінювалися і в урядових колах, і в середовищі реформаторів різних рівнів, прихильники кріпосного права ставали емансипаторами, по-іншому зазвучали пізніші оцінки, друзі перетворювалися на зятяних суперників, з'являлися розбіжності в поглядах однодумців, перетасовувалися угруповання, змінювалися ролі окремих дійових осіб. Так, Г. П. Галаган, який хотів грати першу скрипку в Чернігівському комітеті, опинився у так званій меншості.

В. Д. Дунін-Борковський, на думку П. Я. Дорошенка, прекрасний оратор, добре підготовлений до справи [5, с. 38], фактично перебрав на себе провідну роль у цьому комітеті. Автор одного з перших проєктів реформ, палкий прихильник ліквідації кріпосного права, М. П. Позен змушений був через невідповідність своїх переконань до поглядів більшості членів Редакційних комісій добровільно подати у відставку. О. І. Покорський-Жоравко, на початку роботи достатньо лояльний до своїх колег, навіть з іншими поглядами, в останніх листах до дружини вдався до досить жорстких, ущипливих оцінок значної кількості депутатів Чернігівського комітету – В. В. Тарновського, Г. П. Галагана, М. О. Судієнка, О. М. Марковича та ін. І це не випадково, якщо врахувати, які запеклі баталії, яка пристрасна полеміка розгорнулися під час обговорення Селянської реформи. Це було викликане зіткненням різних інтересів, різними поглядами, спробами по можливості з мінімальними втратами вирішити досить складну суспільну проблему.

При цьому необхідно зауважити, що попри існуючі в історіографії уявлення про те, що більшість поміщиків України, як і всієї Росії, виступала за повне обезземелення селян, і чернігівське, і полтавське дворянство мало спільний погляд на головне: по-перше, селян необхідно звільнювати, а по-друге – звільнювати із землею. Отже, позиції так званих лібералів та консерваторів, або ж «кріпосників», «плантаторів», «реакціонерів», у цьому практично збігалися.

Тут важливо також звернути увагу, по-перше, на готовність, зокрема, полтавського дворянства подарувати садиби селянам, що було одним із каменів спотикання в обговоренні селянської проблеми на загальноросійському рівні, та, по-друге, на позицію так званого кріпосника, лідера полтавців М. П. Позена, яка неправильно трак-

тується в історіографії. Позен вважав, що не може йти мови про подарунки селянам, адже «... поміщики не могут дарить того, что им не принадлежит, а крестьяне наши совсем не так просты, чтобы принять за подарок то, что они всегда считали своею собственностью. Я прошу не милости, не подарка: я прошу сознать право крестьян. Именно потому, что доселе обращалось мало внимания на права крестьян, они не уважали наших прав и нередко под них подкапывались». Отже, головне в розв'язанні проблеми дворянсько-селянських стосунків оратор бачив у визнанні прав селянства [2, с. 157]. Подібних свідочств із джерел можна навести доволі багато.

У підсумку варто звернути увагу, що у переддень реформи, в один із найбільш вирішальних моментів свого існування, малоросійське дворянство, незважаючи на те, як воно згодом буде оцінене публіцистами та істориками, по-перше, у більшості своїй виявило готовність до емансипації селян, оскільки також прагнуло до власного звільнення від тягара обов'язків; по-друге, і в Губернських комітетах, і в Редакційних комісіях, і на сторінках різних видань та у приватному листуванні малоросійське дворянство постійно підкреслювало своєрідність своєї батьківщини й необхідність це врахувати; по-третє, переконанням у неминучості пожертв з боку всіх учасників процесу – дворян, селян та держави – дворянство засвідчило своє партнерське ставлення до селян, яким тільки лише необхідно допомогти включитися в самостійне життя. Тобто, по суті, якими б не були конкретні пропозиції з того чи іншого конкретного питання, усі вони в комплексі можуть сприйматися як своєрідний модернізаційний проект вирішення соціально-економічних проблем краю. Наскільки це вдалося – інша проблема.

Бібліографічні посилання

1. *Бачинська О.* Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.) / О. Бачинська. – Одеса, 2009.
2. Бумаги по крестьянскому делу М. П. Позена. – Дрезден 1864.
3. *Гуржій О. І.* Податне населення України XVII – XVIII ст. Нариси історії та статистики / О. І. Гуржій. – Черкаси, 2009.
4. *Донік О. М.* Участь дворян України в промисловому виробництві (початок XIX ст. – 1850-ті рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2007. – Вип. 13. – С. 121–136.
5. *Дорошенко П. Я.* Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии / П. Я. Дорошенко // Тр. Чернигов. губерн. архивн. комиссии. – Чернигов, 1912. – Вып. 9. – С. 25–57.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – № 45835.
7. ІР НБУВ. – Ф. III. – № 45836.
8. ІР НБУВ. – Ф. III. – № 46099.
9. ІР НБУВ. – Ф. III. – № 46129.

10. ІР НБУВ. – Ф. III. – № 5680.
11. Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II. – Берлин, 1862. – Т. 3.
12. *Смолий В. А.* Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення / В. А. Смолий // Пробл. історії України XIX – поч. XX ст. – К., 2011. – Вип. 18.
13. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. – Ал. 504/57/12.
14. *Шевченко В. М.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / В. М. Шевченко. – К., 2008.
15. R. На заре крестьянской свободы // РС. – 1898. – Янв.

Надійшла до редколегії 04.11.2011

УДК 94 (477) «17/18»

О. О. Січкарь

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МІЖ «ЛІБЕРАЛІЗМОМ» ТА «КОНСЕРВАТИЗМОМ»: КОНЦЕПЦІЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ Г. П. ГАЛАГАНА

Подано короткий аналіз позицій та поглядів полтавського поміщика Г. П. Галагана відносно Селянської реформи 1861 р., дано оцінку його переконанням.

Ключові слова: XIX століття, суспільна думка, консерватори, ліберали, Селянська реформа 1861 р., Г. П. Галаган.

Представлен краткий анализ позиций и взглядов полтавского помещика Г. П. Галагана относительно Крестьянской реформы 1861 г., дана оценка его убеждениям.

Ключевые слова: XIX век, общественная мысль, консерваторы, либералы, Крестьянская реформа 1861 г., Г. П. Галаган.

The short analysis of the positions and views Poltavas landlord G. P. Galagan on Peasant Reform, in this work also represented an assessment of his convictions.

Key words: nineteenth century, public opinion, conservatives, liberals, Peasant Reform of 1861, G. P. Galagan.

Особистість Г. П. Галагана не даремно зацікавила його сучасників ще в XIX ст. Його діяльність на громадських теренах та істотний внесок у Селянську реформу 1861 р. становлять особливий інтерес для істориків. Втім Г. П. Галаган є однією із найбільш суперечливих постатей серед представників еліти Лівобережної України. Значною

© О. О. Січкарь, 2012